

Igor Gerbut

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК ГОЛОВНІ ІНІЦІАТОРИ ЗМІН ВИБОРЧИХ ПРАВИЛ

У статті досліджується вплив політичних партій на зміну виборчого законодавства як в Україні, так і в зарубіжних країнах. Автором розглянуто етапи процесу реформування виборчої системи та основні чинники, що стимулюють партії ініціювати зміни виборчих правил.

Ключові слова: політична партія, виборча система, виборча інженерія.

Igor Gerbut. Political parties as the main actors of changing election rules. *The article explores the influence of the political parties to change the electoral legislation in Ukraine and in foreign countries. The author examines steps of the process of reforming the electoral system and the basic factors that stimulate the parties to initiate changes to electoral rules.*

Key words: political party, electoral system, electoral engineering.

Один з основних критеріїв політичних партій полягає у тому, що партії, зокрема партійне керівництво, прагнуть до завоювання, здійснення і утримання влади «шляхом безпосередньої участі у виборах кандидатів, які обіймають становища в законодавчих інститутах або в інститутах виконавчої влади. Поняття політичної партії стає дедалі ближчим до поняття «виборчої партії», що підкреслює значення цієї сфери в діяльності партії» [1, с.46].

Політичні актори, як зазначає М. Каміньський, завжди схильні до змін «правил гри» заради особистої вигоди, зокрема, до зміни виборчої системи, що в цьому контексті можна розглядати як маніпуляцію. Виборчу інженерію часто розглядають як спосіб маніпуляції виборчими правилами згідно з інтересами конкретних «гравців», метою яких є здобуття перемоги на виборах. Тому партія зацікавлена підтримувати ту виборчу систему, яка, за її розрахунками, максимізує для неї кількість мандатів [2, с. 105].

Установлені виборчі правила не є абсолютно симетричними для різних політичних акторів щодо можливостей отримання внаслідок виборів місць у парламенті. Якщо великим потужним пар-

тіям (згідно з М. Дюверже) вигідна мажоритарна система, то малі партії будуть зацікавлені в пропорційній виборчій системі, яка дає їм більше шансів самостійно увійти в парламент [3, с.300].

Мажоритарні системи, як правило, обмежують можливості для малих партій, що підтверджують і дослідження виборчих систем світу. Середня кількість парламентських партій, які мають принаймні одне місце у законодавчому органі, становить 5,2 в державах, що використовують мажоритарну систему, 8,8 при змішаних системах та 9,2 в країнах із виборчою системою пропорційного представництва. Середнє число впливових партій (які мають більше ніж 3 % місць у парламенті) становить 3,3 в спільнотах з мажоритарними виборчими системами, 4,5 в тих країнах, які застосовують змішані системи, та 4,7 для всіх пропорційних систем [4, с. 218].

Д. Рае стверджує, що не тільки мажоритарні, а й інші виборчі системи сприяють недопредставленості малих партій та надпредставленості великих. Він визначив три головні аспекти цієї тенденції:

- 1) всі виборчі системи не дають пропорційні результати;
- 2) всі виборчі системи мають тенденцію зменшувати кількість ефективних парламентських партій, порівняно з кількістю партій, що брали участь у виборах;
- 3) усі виборчі системи можуть створити парламентську більшість для партій, які не отримали найбільшої підтримки з боку виборців.

Але при цьому Рае вказує на те, що в пропорційних виборчих системах зазначені вище аспекти виражені найменше, а у мажоритарних – найсильніше [5, с. 182].

Чим більшим буде виборчий округ і чим більше за ним буде закріплено мандатів, тим більша вірогідність того, що невелика партія виграє якусь частину з цих мандатів.

Грунтовні докази того, що партії різних країн змінюють виборчі правила в свої інтересах, містять роботи таких дослідників, як К. Бавн, А. Діас-Каерос, Б. Магалоні, Д. Бреді, Ж. Мо, А. Лейпхарт та ін. [6]. При цьому необхідно зазначити, що зміни виборчих процедур, як правило, зумовлені певними обставинами.

Г. Кокс (Сох) називає два головні чинники, що стимулюють партії змінювати виборчі «правила гри»:

- 1) зміщується статус-кво, що шкодить правлячій партії;
- 2) виникає сильна невизначеність щодо майбутніх перспектив партії.

С. Роккан і С. Липсет зазначали, що на початку ХХ ст., в період інтенсивного поширення виборчого права на всі верстви населення, виборчі правила встановлювалися в інтересах «старих» консервативних партій, які почали відчувати посилення конкуренції з боку лейбористських партій.

Дослідники, зокрема А. Пшеворський, Ж. Ендрюс, Р. Джекменс, також підтвердили і другу тезу Кокса щодо впливу майбутньої невизначеності партії та її бажання змінити виборчі правила.

К. М. Макелвейн виокремлює три етапи, на яких може розглядатися реформа виборчих правил: партійний етап, парламентський етап та конституційний етап.

Партійний етап. Макелвейн вважає, що всі спроби щодо змін виборчого права повинні починатися на першому рівні (на партійному), де партія приймає рішення подати в парламент новий законопроект про вибори. Внутрішньопартійні переговори ідуть, як правило, між двома групами акторів – партійними лідерами, метою яких є забезпечення максимально можливої частки місць у парламенті для своєї партії, та рядовими членами, які зацікавлені у тому, щоб на наступних виборах знову отримати мандат. Рядові члени ставлять свої інтереси вище за загальнопартійні, а тому будуть відкидати будь-які пропозиції, якщо вони ставитимуть під загрозу їхні шанси бути обраними до законодавчого органу. За умови, коли всередині партії буде значна кількість противників реформування виборчих правил, то скоріш за все і в парламенті не вистачить голосів за підтримку такої ініціативи.

Сутність такого конфлікту полягає у тому, що політична партія завдяки зміненню «правилам гри» може отримати більшу загальну кількість мандатів, але водночас не всі члени партії за нових умов здатні зберегти свої позиції. Наприклад, якщо політик мав достатньо високу підтримку виборців в якомусь окрузі, то він не буде підтримувати реформи, внаслідок яких будуть змінені межі цього округу. І навпаки, перехід від пропорційної до мажоритарної виборчої системи може бути дуже вигідним для найбільшої політичної партії в аспекті здобуття загальної кількості місць у парламенті, але для тих членів партії, які не мають шансів виграти в одномандатних округах, такі зміни принесуть поразку.

Отже, якщо лідери партії не зможуть своїм однопартійцям (особливо тим, які є членами парламенту) довести, що від змін виборчо-

го законодавства їхні шанси на перемогу підвищуються, а не зменшуються, то вони зможуть зіткнутися з потужним внутрішнім спротивом щодо проведення реформи. Хоча необхідно зазначити, що можливість виникнення внутрішньопартійного конфлікту буде залежати від ступеня централізованості партії. Якщо в політичній партії основні рішення приймаються на рівні вищого керівництва, особливо питання внесення кандидатів у виборчі списки, то велика вірогідність того, що рядові члени підтримають навіть вигідне для них рішення. В інших випадках партійне керівництво буде пропонувати тільки ті зміни, які будуть відповідати інтересам більшості однопартійців.

Парламентський етап. Якщо в середині партії вдалося погодити пропозиції щодо змін виборчих правил, то переговори вже ведуться в парламенті, тобто переходять у другу стадію, причому вісь конфлікту змінюється – дебати ведуться вже не в середині партії, а між партіями. Чи стане законопроект законом, буде залежати, в першу чергу, від того, чи в парламенті набереться необхідна кількість голосів. Коли партія є великою і має достатню кількість місць у парламенті (що найчастіше буває при мажоритарній системі виборів), то вона може самостійно просувати або блокувати інституційні зміни. Якщо ж реформу хоче провести партія, яка має недостатню кількість мандатів, то їй необхідно вести переговори з іншими партіями. Чим більша партійна фрагментація парламенту, тим складніше політичним акторам дійти згоди з питання зміни виборчої системи або окремих виборчих правил.

К. Бенуа зазначає, що Соціалістична партія у Франції змогла змінити у 1986 р. виборчу систему, оскільки займала більшість місць у парламенті і тому не мала необхідності вести переговори з іншими партіями, щоб прийняти відповідний закон. Зовсім інша ситуація була в Угорщині: коаліція Соціалістичної партії і Партії вільних демократів була не здатна змінити виборчу систему за період 1994–1997 рр. через різне бачення цього питання партнерами. У той час як більша – Соціалістична партія здобула б додаткові мандати внаслідок впровадження мажоритарної виборчої системи, менша коаліційна партія, навпаки, втратила б місця внаслідок такого сценарію. Відсутність консенсусу в межах коаліції не дозволила набрати достатню кількість голосів для прийняття нового виборчого закону в Угорщині.

Конституційний етап має значення, якщо виборча система закріплена в Основному законі країни. У такому разі змінити виборчі правила можна лише за підтримки конституційної більшості, що суттєво зменшує вірогідність проведення таких реформ.

Схема процесу проведення змін виборчих правил [7].

У новітніх конституціях дедалі частіше закріплюються спосіб визначення результатів голосування (наприклад, в Естонії та Люксембурзі), підстави невиборності й несумісності посад (в Греції, Болгарії, Іспанії, Македонії), спеціально застерігається регламентація інституту виборів (в Австрії, Болгарії, Данії) [8, с. 312]. Європейські країни ускладнюють процедуру зміни виборчих правил задля зменшення ризиків застосування маніпуляцій у виборчій сфері, що може негативно впливати на стабільність політичної системи в цілому.

Проаналізувавши наслідки змін виборчих положень, які стосувалися обрання у Сейм та Сенат посткомуністичної Польщі, М. Каміньський доводить, що партії, голосуючи за зміни виборчих правил, часто помилялися щодо результатів цих змін. «Для більшості суб'єктів маніпуляції відсутність методології, неочікуваний передел та консолідація політичної сцени, низький рівень опитувань, а головне – несталість переваг виборців перетворили прогнозований успіх у фактичну поразку» [2, с. 106].

Наприклад, у 1989 р. польські комуністи змінили виборчу систему на мажоритарну (для виборів у Сейм), що призвело до їх поразки. Причому рядові члени партії не мали доступу до розробки нових положень. Лідери Комуністичної партії Польщі не хотіли погоджуватися на пропорційну систему, тому що вона призвела б до легалізації опозиційних партій. Вибори ж за мажоритарною системою передбачають участь безпартійних кандидатів. Крім того, комуністичні лідери сподівалися, що здобути перемогу їм допоможе участь у виборах відомих осіб (акторів, письменників, співаків). Причому вони розраховували, що «зірки» будуть мати більшу підтримку саме за мажоритарної системи, яка є більш персонально орієнтованою, на відміну від пропорційної системи. Але результати виборів показали, що комуністи помилилися у розрахунках – вони залишились у Сеймі тільки завдяки 35-відсотковій квоті, а всі інші місця зайняла «Солідарність» [2, с.118].

Проаналізувавши зміну виборчих правил у 1991 р. та у 1993 р, М. Каміньський дійшов висновку, що найбільший виграв партії, які підтримали реформи, мали у 1993 р., оскільки політичні актори стали більш досвідченими, зокрема, у методологічному аспекті експерти почали точніше аналізувати наслідки виборчих реформ. Крім того, підвищилася точність опитувань за рахунок впровадження соціологічними агенціями нових методик.

Прорахунки політичних партій щодо наслідків від підтриманих ними змін виборчих правил є, на думку Каміньського, явищем особливо поширеним у Східній Європі, оскільки перехід від авторитарної до демократичної форми правління характеризується нестабільністю політичної системи, що зменшує достовірність прогнозів [2, с. 131].

Інститут виборів сучасної України можна впевнено охарактеризувати як один із найнестійкіших політичних інститутів країни, оскільки кожним парламентським виборам передувала зміна виборчої системи.

Вибори до Верховної Ради УРСР XII скликання (Верховної Ради України I скликання) відбулися у 1990 р. за мажоритарною системою, внаслідок яких у парламенті утворилося два центра впливу – «Народна рада» і група «239». «Народна рада» першою порушила питання про пропорційну систему, але внаслідок відсу-

тності сильної партійної системи більша частина політиків ставилася до пропорційного представництва досить обережно. У 1993 р. змішану виборчу систему, яка передбачає повноцінну участь партій у виборчому процесі, підтримала лише частина депутатів із Соціалістичної партії, Партії демократичного відродження та Комуністичної партії. Голосів за нову виборчу систему не вистачило, що пояснюється відсутністю потужних партій, слабким процесом формування багатопартійності, негативним ставленням до реформи виконавчої влади та позицією тих депутатів, яким була не вигідна пропорційна виборча система.

На наступних парламентських виборах 1994 р., що проходили за мажоритарною системою, політичні партії лише отримали право висувати кандидатів у депутати (нарівні з групами виборців, трудовими колективами і громадськими організаціями). Причому, як зазначає Т. Бевз, значна частина кандидатів не афішувала свою партійну належність під час виборчої кампанії, що говорить про низькі рейтинги партій у той час. Із 405 обраних депутатів (не у всіх округах змогли з першого разу обрати представників через жорсткі виборчі правила) тільки 178 були членами партій. Від КПУ було обрано 91 депутат, від НРУ – 22, від СелПУ – 21, від СПУ – 14, від УРП – 11, від ППУ і КУНа – по 5 депутатів. Від одного до чотирьох депутатів було обрано ще від 8 партій [9, с. 7–9].

Роль політичних партій в Україні почала підвищуватися, розпочався процес партійної структуризації парламенту і партії, які відчували в собі силу подолати прохідний бар'єр, були зацікавлені в пропорційній виборчій системі. Основними перевагами застосування цієї системи на той час були: 1) стабільна політична структуризація Верховної Ради; 2) створення ширших можливостей для формування партійного коаліційного органу; 3) розвиток партійної системи; 4) зменшення впливу адміністративного ресурсу на результати виборів. Звичайно, що слабкі партії та безпартійні депутати схилились до того, щоб мажоритарна система залишилася. Внаслідок складних переговорів між політичними партіями і Президентом був знайдений компроміс – змішана виборча система, за яку проголосували у вересні 1997 р.

Отже, вибори у Верховну Раду 1998 р. проводилися за новим Законом «Про вибори народних депутатів України», який був ви-

гідний великим політичним партіям: по-перше, 4-відсотковий бар'єр не дав можливості маленьким партіям отримати мандати; по-друге, збільшені у два рази мажоритарні округи (оскільки їх кількість за новим законом зменшилася на половину і становила 225) вимагали від кандидатів більших ресурсів на проведення виборчих кампаній, які могли надати потужні партії [10, с. 231–232].

Унаслідок парламентських виборів 1998 р. перемогли 8 партій, які подолали 4-відсотковий бар'єр, причому у 79 із 225 одномандатних округів перемогу здобули також представники цих партій. Комуністична партія України посіла у парламенті 121 місце, Народний рух України – 46, Виборчий блок Соціалістичної партії України і Селянської партії України – 34, Народно-демократична партія (Україна) – 28, Всеукраїнське об'єднання «Громада» – 24, Партія Зелених України – 19, Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 17, Прогресивна соціалістична партія України – 16 місць [14]. Як слушно зауважила М. Кармазіна, внаслідок впровадження змішаної системи «партії отримали шанс стати безпосередніми суб'єктами виборчого процесу й «увійти у державу» [12, с. 29–30].

Оскільки переважна більшість мандатів була розподілена між представниками політичних партій, з новою силою було порушено питання про пропорційну виборчу систему, що викликало спротив Президента. Унаслідок складних дебатів і переговорів у 2001 р. знову була законодавчо закріплена змішана мажоритарно-пропорційна виборча система як компромісний варіант. Але цього разу партії вибороли собі певні гарантії участі у виборчому процесі: по-перше, було введено інститут представників політичних партій, виборчих блоків політичних партій у Центральній виборчій комісії з правом дорадчого голосу. Крім того, партії дістали право участі у формуванні окружних та дільничних виборчих комісій. В інтересах сталих партій у новий Закон «Про вибори народних депутатів України» була включена норма, яка не дозволяла висувати кандидатів тим партіям, які були зареєстровані у встановленому законодавством порядку пізніше, ніж за рік до дня виборів.

Унаслідок парламентських виборів 2002 р. Комуністична партія України отримала 65 мандатів, що майже у два рази менше, порівняно з результатами виборів 1998 р. Найбільше місць (112) отримав блок політичних партій «Наша Україна», а на другому місці опи-

нився блок партій «За єдину Україну», який виборов 101 мандат. БЮТ отримав 22 місця, СПУ – 20, а СДПУ(о) – 19 [10, с. 234–235].

Комуністична партія України і всі блоки політичних партій, які подолали 4-відсотковий бар'єр, крім пропрезидентського блоку «За єдину Україну», були зацікавлені у пропорційній виборчій системі. Президент не підтримував зміну виборчої системи на пропорційну, оскільки це б зменшило його вплив на формування та діяльність Кабінету Міністрів. Непартійні депутати, які були обрані в мажоритарних округах, також виступали проти реформування виборчих правил, оскільки мали намір наступного разу переобиратися таким самим чином. Зацікавлені політичні актори у пропорційному представництві не могли набрати необхідної кількості голосів у парламенті для прийняття нового закону. Навіть підписаний у 2003 р. керівниками фракцій «Наша Україна», КПУ, СПУ та БЮТ «Меморандуму солідарності демократичних сил», в якому чітко зазначалося про необхідність проведення парламентських виборів на пропорційній основі, не допоміг одразу змінити ситуацію. Внаслідок складних переговорів у березні 2004 р. новий Закон «Про вибори народних депутатів», в якому була закріплена пропорційна виборча система, все ж таки був прийнятий у Верховній Раді та підписаний Президентом.

Таким чином, у 2006 р. парламентські вибори вперше проводилися за пропорційною системою (з 3-відсотковим прохідним бар'єром), яка сприяла Партії регіонів отримати 186 місць, БЮТ – 129, Народному Союзу «Наша Україна» – 81, СПУ – 33 місця. Комуністична партія України, яка також підтримувала перехід до пропорційного представництва, виборола всього 21 місце, що приблизно у три рази менше, порівняно з результатами виборів 2002 р. Але мажоритарна та змішана виборчі системи взагалі могли спричинити повну поразку КПУ, оскільки на попередніх виборах із 65 мандатів тільки 6 були здобуті комуністами на мажоритарних округах.

За пропорційною виборчою системою були проведені і позачергові вибори до Верховної Ради у 2007 р., оскільки потужні політичні партії і блоки політичних партій могли здобути найкращі результати саме у багатомандатному виборчому окрузі [9, с.12–15].

Переважає більшість експертів, у тому числі і міжнародних, наполягали на тому, що наступним еволюційним кроком у розви-

тку інституту виборів в Україні повинно бути впровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками. Але у 2011 р. пропорційна виборча система була змінена на змішану. Експерт-політолог В. Фісенко з цього приводу зазначав, що прийняття нового Закону «Про вибори народних депутатів» було компромісним рішенням, формула якого полягає у наступному: «парламентська більшість отримала виборчу систему, яка вигідна їй, а 5-відсотковий виборчий бар'єр став компромісом для найбільшої партії цієї більшості – для Партії регіонів і двох найбільших опозиційних політичних сил – БЮТ і «Фронтів Змін». В. Фісенко також зазначив, що для опозиції дуже важливою стала частина процедурних норм, що значно знижували вірогідність фальсифікацій та маніпулювання виборчим процесом. Це вже була поступка з боку правлячої партії [13]. У той же час заборона створення виборчих блоків була спрямована проти Блоку Юлії Тимошенко, до якого входило три партії: ВО «Батьківщина», Українська соціал-демократична партія (УСДП) та Партія «Реформи і порядок» (ПРП) [14, с. 113]. Внаслідок такої норми Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (фактичний правонаступник БЮТ) змогло виграти лише 99 мандатів, причому на мажоритарних округах була здобута менша частина – 37 мандатів. Необхідно зазначити, що якщо б вибори проводилися на пропорційній основі, то «Батьківщина», враховуючи кількість відданих за неї голосів – 25,54 %, зайняла б у Верховній Раді VII скликання 124 місця. Впровадження змішаної системи, як зазначає О. Висоцький, завдало перемозі опозиційних сил: якщо разом ВО «Батьківщина», «УДАР» в ВО «Свобода» отримали 177 мандатів, то за попереднім виборчим законодавством вони отримали б 241 мандат (виходячи з кількості поданих за них голосів – 49,94 %), тобто більшість у Парламенті. Крім того, Комуністична партія України (союзник Партії регіонів) також втратила від нового Закону: пропорційна виборча система дозволила б їм вибороти 64 місця замість фактично отриманих 32 мандатів [15, с. 198].

У листопаді 2013 р. Верховна Рада проголосувала за внесення змін до виборчого законодавства, зокрема до Закону України «Про вибори народних депутатів», що були необхідні для підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом. Ці зміни передбачають вдосконалення виборчих правил (наприклад, створення за-

кордонного виборчого округу, зміна процедури формування окружних виборчих комісій, зменшення розміру грошової застави під час реєстрації, введення обмеження на розмір виборчого фонду тощо) і не стосуються принципових змін «правил гри», тому були позитивно сприйняті усіма парламентськими партіями, крім комуністів, які взагалі не підтримували будь-які євроінтеграційні реформи [16]. Революційні події кінця 2013 – початку 2014 рр. зумовили дострокові президентські вибори, причому президентську виборчу кампанію можна певною мірою розглядати і як початок виборчої кампанії дострокових парламентських виборів, що змушує політичних акторів замислюватися над можливими змінами виборчої системи. Так 7 квітня 2014 р. на прес-конференції у Донецьку лідер Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» Юлія Тимошенко сказала, що, на її думку, парламентські вибори повинні проходити за закритими списками, які попередньо необхідно відкривати для громадянського суспільства, щоб видалити тих кандидатів, які викликають критику. Свою позицію Тимошенко пояснили тим, що модель виборчих кампаній за відкритими списками схожа на виборчі кампанії у мажоритарних округах у сенсі проведення агітації. Необхідність збирати в округах голоси буде стимулювати кандидатів, як стверджує політик, до підкупу виборців, а виборча система із закритими списками мінімізує це негативне явище.

Відомий український журналіст Сергій Лещенко прокоментував меседж Тимошенко як її бажання самостійно формувати партійні списки кандидатів у депутати, не враховуючи інтереси виборців [17].

Крім того, на одному з українських телеканалів лідер «Батьківщини» заявила про необхідність зниження прохідного бар'єра з п'яти до трьох відсотків. Тимошенко зазначила, що це дасть змогу дрібним партіям, особливо тим, хто брав участь в революції, потрапити у парламент [18].

Отже, історія реформування виборчого законодавства сучасної України та сучасні політичні процеси доводять, що парламентські партії завжди намагались і намагаються змінювати виборчі правила виходячи, у першу чергу, зі своїх особистих інтересів, а не з інтересів виборців, позицій демократичного розвитку країни та вдосконалення її політичної системи. Іноді в процесі прийняття компромісних рішень представники політичних сил вимушені під-

тримувати зміни виборчих норм, які зменшують їхні шанси на виборах. Крім того, як показує практика, партії можуть помилятися щодо своїх перспектив внаслідок змін «правил гри» і підтримувати невідгідну для себе виборчу систему.

Еволюційний процес реформування виборчої системи в Україні ще не закінчено і безперечно можна стверджувати, що і надалі політичні партії будуть відігравати ключову роль у майбутніх змінах виборчого законодавства. Одним з шляхів запобігання використанню партіями інституту виборів як інструменту в боротьбі за владу може стати прийняття Виборчого кодексу, в якому буде записана норма, що забороняє вносити зміни за рік до виборів та закріплення деяких виборчих норм в Основному законі України.

1. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів: ЦПД – «Астролябія», 2005. – 348 с.

2. Каминский М. Есть ли прок для партий от манипуляций с избирательной системой? Положение о выборах и избирательная инженерия в Польше (1989-1993) / М. Каминский // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 1. – С.105–135.

3. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М.: Академический Проект, 2002. – 560 с.

4. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛ, ПАРС / [за ред. Ю. Ключковського]. – К. : ФАДА, ЛТД, 2008. – 340 с.

5. Политология: хрестоматия / [сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов]. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.

6. Див: Bawn K. The Logic of Institutional Preferences: German Electoral Law as a Social Choice Outcome / Kathleen Bawn // American Journal of Political Science. – 1993. – № 37 (4). – P. 965–989; Diaz-Cayeros A., Magaloni B. Party Dominance and the Logic of Electoral Design in Mexico's Transition to Democracy / Alberto Diaz-Cayeros, Beatriz Magaloni // Journal of Theoretical Politics. – 2001. – 13 (3). – P. 271–293; Brady D., Mo J. Electoral Systems and Institutional Choice / David Brady, Jongryn Mo // Comparative Political Studies. – 1992. – № 24. – P. 405–429.

7. McElwain K. M. Manipulating Electoral Rules: Intra-Party Conflict, Partisan Interests, and Constitutional Thickness / Stanford University, 2005 / K. M. McElwain. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aceproject.org/ero>

en/topics/elections-security/McElWain440d.Nov1.pdf/view (дата звернення 28.03.2014). – Назва з екрана.

8. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн: підручник / А. З. Георгіца. – Тернопіль: Астон, 2003. – 415 с.

9. Бевз Т. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності / Т. Бевз // Наукові записки ІПіЕНД. – 2010. – №6 (50). – С. 6–17.

10. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : [монографія] / [ред. А. І. Кудряченко]. – Київ : НІСД, 2007. – 396 с.

11. Вибори народних депутатів України / 29.03.1998 Чергові вибори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0> (дата звернення 29.03.2014). – Назва з екрану.

12. Кармазіна М. С. Українська багатопартійність: становлення і розвиток / М. С. Кармазіна // Наукові записки ІПіЕНД. – 2012. – №3 (59). – С. 4–87.

13. Новий закон про вибори: назад у майбутнє чи компроміс?, 24 листопада 2011/ Коментарі / forUm [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/comments/2011/11/24/080044.html> (дата звернення 29.03.2014). – Назва з екрана.

14. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / [за ред. М. Кармазіної]. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 588 с.

15. Висоцький О. Легітимізаційні технології політичних сил в Україні та їх результативність у здобутті підтримки суспільства на парламентських виборах 2012 р. / О. Висоцький // Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С.194–209.

16. Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів від 21.11.2013 / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/709-18/ed20131121> (дата звернення 8.04.2014). – Назва з екрана.

17. Тимошенко не хоче виборів з відкритими списками, як в ЄС, 07.04.2104 / УНІАН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/905081-timoshenko-ne-hoche-vivoriv-z-vidkritimi-spiskami-yak-v-es.html> (дата звернення 8.04.2014). – Назва з екрана.

18. Тимошенко виступила за зниження прохідного бар'єру в Раду до 3%, 7 квітня 2014 // Gazeta.ua. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_timoshenko-vistupila-za-znizhennya-prohidnogobaryeru-v-radu-do-3/551405 (дата звернення 8.04.2014). – Назва з екрана.